

Εὐλογος σιωπή καὶ ἔνθεος λόγος. Ἡ πρόκληση τοῦ θεολογικοῦ λόγου*

ΜΑΡΙΝΑΣ Β. ΚΟΛΟΒΟΠΟΥΛΟΥ**

Ἀνατρέχοντας στίς σελίδες τῆς ἱστορίας τῆς ρητορικῆς τέχνης τῆς ἀρχαιότη-
τας, ἡ μορφή πού ἐπιβλητικὰ δεσπάζει εἶναι αὐτὴ τοῦ Δημοσθένει· τοῦ ρήτορα
πού ποικιλόμορφα σφράγισε μὲ τὴ δράση του τὴν ἱστορία τῆς πόλεως τῶν
Ἀθηνῶν. Ἡ ζωὴ του στὸ ξεκίνημά της μὲ τίποτα δὲν προμήνυε τὴν μετέπειτα
πορεία της. Στὰ οἰκογενειακὰ προβλήματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, ἐπιπρό-
σθετα ἦσαν ἡ ἀσθενικὴ φυσικὴ παρουσία του καὶ ἡ βραδυγλωσσία του. Στὴν
ἐφηβικὴ του ἡλικία, προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ πρόβλημα τῆς τραυλότη-
τάς του, πού τὸν ἐμπόδιζε νὰ μιλήσει στὴν ἀγορὰ, κατέφευγε στὴν παραλία τοῦ
Φαλήρου, ἔβαζε στὸ στόμα του χαλίγια καὶ ἐπὶ ὄρες, μπροστὰ στὰ κύματα, πού
ξεσπώντας στὴν ἀκτὴ θύμιζαν τὸ πολυπληθὲς καὶ θορυβῶδες κοινὸ τῆς ἐκκλη-
σίας τοῦ δήμου, καταπονοῦσε τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ τελικὰ μὲ τὴν ἄσκηση τὰ κα-
τάφερε. Ὁ λόγος του ὄχι μόνο σταθεροποιήθηκε, ἀλλὰ τοῦ χάρισε τὴν ἀθανα-
σία τῆς ὑστεροφημίας ὡς, ἴσως, τοῦ μεγαλύτερου ρήτορα τῆς ἀρχαιότητάς¹.

Ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, μεταξὺ τῶν οἰκιστῶν τῆς ἐρήμου, ὅπως μᾶς πα-
ραθέτει τὸν βίό τους τὸ Γεροντικόν, θὰ συναντήσουμε τὴν ὄσιακὴ μορφή τοῦ Ἀβ-
βᾶ Ἀγάθωνα². Ὁ ἐν λόγῳ Ἀββάς, πέρασε τρία χρόνια τῆς ζωῆς του ἔχοντας
στὸ στόμα του χαλίγια, ὥσπου τελικὰ καὶ αὐτὸς τὰ κατάφερε.

Ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ἀγάθωνας χρησιμοποίησαν ἀκριβῶς τὴν ἴδια μέθοδο,
ὥστε νὰ ἐπιτεύξουν διαμετρικὰ ἀντίθετους στόχους· ὁ μὲν τὸ λόγο, ὁ δὲ τὴ σιω-
πή. Τὸ προκλητικὸ καὶ παράδοξο, λόγῳ αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, ἐρώτημα πού

---

* Τὸ παρὸν κείμενο ἀποτελεσε εἰσήγηση στὸ Δ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Ὁρθόδοξης Δογμα-
τικῆς Θεολογίας, πού ἔλαβε χώρα μεταξὺ 22-25 Σεπτεμβρίου 2013, μὲ θέμα: «Δόγμα καὶ
ὄρολογία στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση σήμερα».

** Ἡ Μαρίνα Κολοβοπούλου εἶναι Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου
Ἀθηνῶν.

1. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Βίοι*, Δημοσθένει, XI, 14, 24 26.

2. *Γεροντικόν*, ἔκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1969⁴, σ. 203 κ. ἑξ.

προβάλλει, είναι ἄν και κατά πόσο ὑπάρχει πιθανότητα σχέσης αὐτῶν τῶν δύο πόλων και πῶς αὐτὴ κατανοεῖται. Ἡ προσέγγιση ἐρωτηματικῶν σὺν τὸ παραπάνω, καθὼς και ὅσων σχετικῶν προκύπτουν ἀπὸ αὐτό, μᾶς ὀδηγοῦν στὴν βαθύτερη πνευματικὴ διάσταση τῆς θεολογίας.

Σὲ αὐτὴν τὴν ἰδιαίτερη διάσταση, ἡ σιωπὴ δὲν ἀποτελεῖ μία παθητικὴ και στατικὴ κατάσταση διαταραχῆς τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, ἀλλὰ ἀνακλᾷ μιὰ βαθιὰ ἐσωτερικὴ και πνευματικὴ ποιότητα. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὴν λυρική περιγραφή τοῦ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, κατὰ τὸν ὁποῖο «σιωπὴ ἐν γνώσει, μήτηρ προσευχῆς· αἰχμαλωσίας ἀνάκλησις· πυρὸς φυλακῆ· λογισμῶν ἐπίσκοπος· σκοπὸς πολεμίων· πένθους δεσμοτήριον· δακρῶν φίλη· θανάτου μνήμης ἐργάτης· κολάσεως ζωγράφος· κρίσεως φιλοπράγμων· ἀδημονίας ὑπουργός· παρησίας ἔχθρα· ἡσυχίας σύζυγος· φιλοδιδασκαλίας ἀντίπαλος· γνώσεως προσθήκη· θεωρημάτων δημιουργός· ἀφανῆς προκοπή· λεληθυῖα ἀνάβασις»³. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὴν παραπάνω περιγραφή, ἡ σιωπὴ ἀποτελεῖ τὴ συνθήκη και τὸ γενεσιουργὸ περιβάλλον τῆς μεταμορφωτικῆς διαδικασίας τοῦ ἀνθρώπου, πὺν σηματοδοτεῖ τὴν πορεία του πρὸς τὴ θεία ζωὴ. Ἡ σιωπὴ, ὄχι ὡς ἄρνηση τοῦ λόγου, ἀλλὰ πρωτίστως ὡς στάση και ἐσωτερικὴ συμπεριφορὰ συνδέεται ἄμεσα, σύμφωνα και μὲ τὴν διδασκαλία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, μὲ τὴ σχολή, «τὴν ἀπραγμονα ἡσυχία»⁴, τὴν ἀπραξία, τὴν ἐσωτερικὴ ἡρεμία και γαλήνη τῆς ψυχῆς, ὅπου τὸ ἡγεμονικὸ τοῦ ἀνθρώπου φυλάσσεται ἀπαλλαγμένο τῆς «ἔξωθεν ἰλύος και ταραχῆς»⁵. Μὲ αὐτὴν τὴν ἔννοια κατανοοῦνται οἱ λόγοι τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου γιὰ τὸ μυστήριον τῆς σιωπῆς, ἀφοῦ σὲ αὐτὴν θύεται τόσο «ὁ ἀνεκλάλητος νοῦς ὅσο και ὁ κεκαθαρισμένος λόγος»⁶. Ἔτσι, ἡ σιωπὴ γίνεται προϋπόθεση τῆς θεολογίας και μέσῳ αὐτῆς τῆς κατάστασης ἡρεμίας και ψυχικῆς γαλήνης μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ φτάσει στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ: «δεῖ γὰρ τῷ ὄντι σχολᾶσαι και γνῶναι Θεόν»⁷. Σὲ αὐτὴν τὴν προοπτικὴ, ἡ σιωπὴ, γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ὑπέρβαση τῆς ἀνάγκης τοῦ λόγου, γεγονός πὺν προσ-

3. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς Παρακλήτου, Ὁρωπὸς Ἀττικῆς 1984, σ. 175-176.

4. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΚΣΤ*, PG 35, 1237.

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΚΖ*, Θεολογικὸς Α', PG 36, 16Α.

6. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιστολή 119*, PG 37, 213BC.

7. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΚΖ*, Θεολογικὸς Α' PG 36, 16Α. ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., *Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Θεολογία», «Θεολογεῖν», «Θεολόγος», ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων και ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι και τῶν Καππαδοκῶν*, ΟΕΔΒ, Ἀθήνα 1986, σ. 168-170.

δίδει σ' αὐτὴν τὴ δυνατότητα εἴτε τῆς ἐπιλογῆς τοῦ λόγου εἴτε τῆς ἀποφυγῆς του καὶ μετατρέπει τὸν ἄνθρωπο ταυτοχρόνως σὲ ταμία τοῦ λόγου καὶ τῆς σιωπῆς⁸.

Αὐτὴ ἡ πνευματικὴ κατάσταση, εἶναι ἀποτέλεσμα συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ ἔχει τὴ μορφή πνευματικῆς ἀκολουθίας, ἡ ὁποία ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κάθαρση, ὁδηγεῖ στὴν σιωπὴ καὶ στὸ ἄνοιγμα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ πρὸς τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν ἐκφορὰ λόγου, ὁ ὁποῖος ἀνακλᾷ τὴ θεία σοφία καὶ ἀπευθύνεται στοὺς πνευματικὰ τελείους⁹. Ἡ ἐν λόγῳ διαδικασία, ὡς συνεχῆς πνευματικὸς βηματισμὸς σηματοδοτεῖ τὴν εὐσέβεια καὶ ἀγκαλιάζει ὅλον τὸν ἄνθρωπο¹⁰. Ἀποκτᾷ χαρακτῆρα παιδευτικὸ καὶ διδακτικὸ ἀποβλέποντας στὴν ὠφέλεια τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Ἔτσι, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στοὺς θεολογικοὺς του λόγους θὰ τονίσει ὅτι προσπάθησε «παιδεῦσαι πρὸς ἡσυχίαν ἅπαντας τῷ ἀρχετύπῳ τῆς σιωπῆς»¹¹. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο εἶναι δυνατόν «ἀθολώτως προσομιλεῖν τῷ Θεῷ, μέχρις ἂν πρὸς τὴν πηγὴν ἔλθωμεν τῶν τῆδε ἀπαυγασμάτων καὶ τύχωμεν τοῦ μακαρίου τέλους, λυθέντων τῶν ἐσόπτρων τῆ ἀλήθειας»¹².

Ὁ προσδιορισμὸς τῶν προϋποθέσεων προσέγγισης τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς σιωπῆς καὶ τῆς ἡρεμίας, τίς ὁποῖες θεωρεῖ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀναγκαῖες, ἀνακλοῦν τὴν ἀναγνώριση ἀπὸ μέρους του τῆς ἰσχύος τῆς δυναμικῆς τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καὶ τῆς ἀνεπάρκειας τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς καὶ ἐκφράζονται στὴν προσωπικὴ του ἐπιθυμία: «εὐχόμεαι μηδὲν ἴδιον ἐννοῆσαι περὶ Θεοῦ, μηδὲ φθέγγασθαι». Ἔτσι ἐπιλέγει τὸν τρόπο τῆς καρδιακῆς ἡσυχίας, τὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸν θόρυβο τῆς κενολογίας πὸν καταλήγει σὲ ἀργολογία. Ὁ ἴδιος, μὲ σαφήνεια ἀποστασιοποιημένος ἀπὸ τὴν φλυαρία καὶ τοὺς αὐτοχειροτόνητους θεολόγους πὸν θεωροῦν ὅτι εἶναι σοφοὶ ἐπειδὴ ἔτσι αὐτοὶ θέλουν, ἀναζητᾷ τὴν ἀνώτατη φιλοσοφία καὶ σὺν τὸν προφήτη Ἱερεμία, τὴν πιὸ ἀπόμακρη ἔρημο ὥστε συγκεντρωμένος νὰ συζητᾷ μὲ τὸν ἑαυτό του¹³.

8. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΑΒ'*, PG 36, 189BC.

9. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Εἰρηνικὸς Α'*, PG 35, 721B.

10. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, *Λόγος Α'*, *Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου κατὰ Ἀπολλιναρίου*, PG 26, 1093.

11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΙΘ*, PG 35, 996-997.

12. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Κ'*, PG 35, 1065A, βλ. καὶ ΤΣΑΜΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Διαλεκτικὰ προβλήματα εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν σκέψιν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου», *Θεολογικὸν Συμπόσιον, χαριστήριον εἰς τὸν Καθηγητὴν Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 178.

13. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος Κ'*, PG 35, 1065A, ΤΣΑΜΗ, σ. 177.

Ἐντὸς αὐτῆς τῆς σιωπῆς γίνονται ἀπᾶ τὰ ὅρια τῆς θεολογίας καὶ τοῦ θεολογικοῦ λόγου. Ἡ σιωπὴ δηλ. εἶναι ἀναγκαία «μὴποτε ἐν τῇ τῶν ρημάτων εὐτελείᾳ δόξῃ κινδυνεύειν τῆς θεολογίας τὸ θαῦμα»¹⁴. Ἡ ἐν λόγῳ θέσῃ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στὸν χῶρο τῆς γνωσιολογίας, συναντᾶται καὶ στὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, ὅταν παρατηρεῖ ὅτι «Θεὸν φρᾶσαι μὲν ἀδύνατον, νοῆσαι δὲ ἀδυνατώτερον»¹⁵. Καὶ αὐτό, γιατί ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ εἶναι ἄλλου εἴδους γνώση, μία γνώση ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ καὶ ἡ ὁποία τελικὰ εἶναι ἡ ἴδια ἡ κοινωνία. Ἡ διαφοροτικότητα αὐτῆς τῆς γνώσης ὀφείλεται στὴν κτιστότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ ἐκ τῶν πραγμάτων νὰ κατανοήσῃ τὴν ἄπειρη καὶ ἀκατάληπτη θεία φύση, πόσο μᾶλλον νὰ ἀποκτήσῃ τὴν γνώση αὐτῆς, ποῦ πρὶν «κρατηθῆναι» φεύγει καὶ πρὶν τὴν «νοηθῆναι διαδιδράσκει». Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ, ποῦ μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ ἄνθρωπος, δὲν ὀριοθετεῖται ἐντὸς τῶν λογικῶν του ἰκανοτήτων, ἀλλὰ ἀποτελεῖ πνευματικὴ χορηγία καὶ ἐμπειρία, ποῦ ἀφορᾶ τὰ «περὶ αὐτόν»¹⁶.

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, νὰ ἐκφραστεῖ μὲ πληρότητα ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τῆς κτίσεως καὶ ὅ,τι εἰπωθεῖ γίνεται ἀντιληπτὸ ὡς κόπος, ὡς προσπάθεια ποῦ πάλι δὲν ἀνταποκρίνεται στὸ ζητούμενο, τότε τί θὰ μποροῦσε νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Λόγο ἢ τὸν Πατέρα τοῦ Λόγου; Ὅταν τὸ θεῖο βρίσκεται πέρα ἀπὸ τὴν σημασία τῶν ὀνομάτων, ὡς ἀόριστο κατὰ τὴν φύση καὶ ἄρα ἀδύνατο νὰ περιληφθεῖ στοὺς προσδιορισμοὺς καὶ ὀρισμοὺς τοῦ λόγου¹⁷, κάθε ὑψηγορία καὶ μεγαλοφωνία σὲ αὐτὰ τὰ θέματα ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀφασία καὶ σιωπὴ, ἐὰν μάλιστα κάποιος ἀποβλέπει στὴν ἀπόλυτη ἀπόδοση τῆς ἀλήθειας, ποῦ περιέχουν. Ἄν ἐπομένως κριθεῖ ὡς πρὸς τὴν ἀξία τῆς αὐτῆ ἡ φωνή, ὅ,τι κι ἂν εἰπωθεῖ, δὲν θὰ εἶναι λόγος, ἀφοῦ δὲν μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος στὴν πραγματικότητα νὰ μιλήσῃ¹⁸.

Αὐτὴ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν προϋποθέσεων καὶ τὴν μοναδικότητα τῶν ἀπαραίτητων κριτηρίων ποῦ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν μελέτη τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Θεὸ ζητημάτων, ἐπισημαίνει καὶ ὁ Μ. Βασίλειος. Καὶ γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Καισαρείας αἰτία στὴν ὁποία ὀφείλεται αὐτὴ ἡ διαφοροποίηση τῶν κριτηρίων εἶναι ἡ ἀνε-

14. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ὁμιλία ΙΕ'*, *Περὶ Πίστεως*, PG 31, 464A.

15. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΚΗ'*, *Θεολογικὸς Δεύτερος*, PG 36, 29C.

16. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΛΗ'*, *Εἰς τὰ Θεοφάνια*, PG 36, 317B.

17. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίου Γ'*, GNO II, 103, PG 45, 601BC.

18. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομῶντος*, ὁμ. Α', GNO V, σ. 293, PG 44, 632C.

πάροικια και ἡ ἀσθένεια τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ κατὰ συνέπεια τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ στὴν ἐξέταση θεμάτων ποὺ ἀνάγονται σὲ κατηγορία ὑπαρξῆς διαφορετικῆς φύσεως καὶ τάξεως. Πόσο μᾶλλον ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἄκτιστη θεία φύση. Σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ ἴδιος θὰ συμβουλεύσει «ἐν σιωπῇ παρελθεῖν τὸ ζητούμενον»¹⁹.

Ἡ σιωπὴ, ἐπομένως, εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀρμόζει στὰ ὑπὲρ τὴν κτίσιν²⁰, σὲ ὅσα δηλ. εἶναι ἄροητα καὶ ἀνεκφώνητα καὶ πολὺ πιὸ θαυμαστά ἀπὸ ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ τὴν δυναμικὴ τοῦ λόγου²¹. Καὶ ἐδῶ συναντᾶται τὸ παράδοξο, ἡ σιωπὴ αὐτὴ κατανοεῖται ὡς εὐλάβεια λόγου. Γι' αὐτὸ καὶ ὅσοι τὴν διακόπτουν θεωρώντας ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ ἀκολουθήσουν αὐτὲς τὶς ὁδοὺς τῆς γνώσεως ποὺ παραμένουν ἀτριβεῖς καὶ ἀνεπίβατοι, χαρακτηρίζονται γιὰ τὴν ἀφροσύνη καὶ τὸν φαυλισμὸ τους²². Ἔτσι, ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος θὰ συμβουλεύσει: «Ἀγάπα τὴν σιωπὴν, ἀγαπητέ, ἵνα σοι διαμεῖνῃ ἡ εὐλάβεια»²³.

Αὐτὴ ἡ κατάσταση, ὅπου «οἱ λογισμοὶ σιωπὴν μελετῶσιν»²⁴, εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν συνθήκη γιὰ τὴν ἀκοὴ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι λόγος ἐξωτερικός, ἀλλὰ λόγος ποὺ ἀνεβαίνει «ἐντὸς τῆς καρδίας»· εἶναι λόγος, ὁ ὁποῖος γίνεται ἀντιληπτός ἀπὸ ἕνα ἄλλο εἶδος ἀκοῆς, ὅταν οἱ αἰσθήσεις μεταμορφώνονται σὲ θεία αἴσθησις²⁵.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ σιωπὴ πάλι, δὲν σχετίζεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς παύσης, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Βασίλειο. Ἡ ἐστῶσα σιωπὴ, ἡ ὁποία ἀπαριθμεῖται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Κασσαρείας στὰ ὀνόματα ποὺ ἀποδίδονται στὰ Σόδομα, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἄγνοια τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ μὴ δυνατότητα ἀντίληψης τῆς παρουσίας του.

19. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπιστολὴ 7, PG 32, 245A. Βλ. καὶ ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ., Ἱστορία Δογμάτων, Τόμος 2ος, Ἀθήνα 2004, σ. 369.

20. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίου Α'*, GNO I, 307, PG 45, 345C.

21. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐξηγήσεις ἀκριβῆς εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων*, ὁμ. ΙΕ', GNO VI, σ. 456, PG 44, 1108BC.

22. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Κατὰ Εὐνομίου Γ'*, GNO II, 105-107, PG 45, 601D-604A.

23. ΕΥΦΡΑΙΜ ΣΥΡΟΥ, *Λόγοι παραινετικοὶ πρὸς τοὺς μοναχοὺς τῆς Αἰγύπτου*, Ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου ἔργα, τόμ. 3, ἐκδ. Φραντζολᾶς Κωνσταντῖνος, Θεσσαλονίκη, Τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας, 1992, Λόγος 47, 22.

24. ΕΥΦΡΑΙΜ ΣΥΡΟΥ, *Λόγος εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*, Ὁσίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου ἔργα, τόμ. 4, ἐκδ. Φραντζολᾶς Κωνσταντῖνος, Θεσσαλονίκη, Τὸ περιβόλι τῆς Παναγίας, 1992, σ. 10.

25. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Ἐκλογαὶ εἰς τοὺς Ψαλμούς*, PG 17, 116C.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆ σιωπῆ, ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τὴν καταστρέφει, «ἵνα λόγον ἐμβάλῃ καρδίαις πρὸς τὸ δοξάζειν τὸν Θεόν»²⁶.

Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς καρδιακῆς ἐν σιωπῇ κοινωνίας μὲ τὸν Θεὸ βιώνεται ὁ ἀλησμόνητος πόθος τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀνθρώπου στὴ θεία μακαριότητα. Ὁ ἄνθρωπος μετέχοντας αὐτῆς τῆς κοινωνίας, μετέχει τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ, ὁδηγεῖται στὴν δοξολογικὴ ἀναγνώριση «πλήρης γὰρ δόξης ἢ θεία τε καὶ ἄρρητος φύσις»²⁷. Αὐτὴ ἡ δοξολογικὴ ἀναφορά, παραπέμπει στὸν ὕμνο τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, ποὺ κατὰ κύριο λόγο βιώνουν τὸ μυστήριο τῆς κοινωνίας καὶ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ, καὶ συντελεῖται ἐντὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ὡς καρπὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμπειρίας, στὸ πλαίσιο τῆς λειτουργικῆς τῆς ζωῆς καὶ τῆς δογματικῆς τῆς διδασκαλίας²⁸.

Ἡ σχέση ἐπομένως τῆς σιωπῆς καὶ τοῦ λόγου, στὴν προοπτικὴ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεό, δὲν εἶναι σχέση παράλληλη, ἀλλὰ μᾶλλον σχέση συμπλεκόμενῃ, ποὺ θὰ μπορούσε, ἴσως μὲ κάποια τόλμη, νὰ ἀποτυπωθεῖ μὲ τὰ χριστολογικὰ ἐπιρρήματα, ἀσυγχύτως ἀχωρίστως, ἀτρέπτως καὶ ἀδιδαιρέτως. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο μεταξὺ τῶν ἀναφορῶν ποὺ συνδέουν οὐσιαστικὰ τὴ σιωπῆ μὲ τὸν λόγο, συναντῶνται καὶ ἀναφορὲς γιὰ τοὺς καιροὺς λαλιᾶς ὡραίας καὶ ἐπαινουμένης σιγῆς²⁹, ἀναφορὲς γιὰ τὸν καίριο λόγο καὶ τὴν εὐλόγο σιωπῆ³⁰, καθὼς καὶ γιὰ τὸν χρόνο ποὺ θὰ πρέπει νὰ μερίζει τὸν λόγο ἀπὸ τὴν σιωπῆ.

Οἱ ἐν λόγῳ ἀναφορὲς ἐπισημαίνουν τὴν ἀναγκαία λειτουργικὴ παρουσία τῆς ἀρετῆς τῆς διάκρισης· τῆς διάκρισης, ποὺ προϋποθέτει τὴν ὠριμότητα τῆς πνευματικῆς ὄρασης γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ μόχθου καὶ τοῦ τρόπου τῆς θεολογικῆς ἀνάβασης. Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἔχοντας διαπιστώσει τὴν δυσκολία τοῦ ἐγχειρήματος, ἐμπιστεύεται τὸν ἑαυτό του στὴν διάθεση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὥστε νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ τὸν ὀδηγεῖ «ἐφ' ἃ δεῖ καὶ βούλεται». Μόνο στὸ πλαί-

26. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, 13, στὸ *San Basilio. Commento al profeta Isaia II*, ἐπ. ἔκδ. P. Trevisan, ἔκδ. Società Editrice Internazionale, Turin 1939, section 276.

27. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἑρμηνεία ἢ ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, PG 74, 489B.

28. Βλ. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Κ., *Ἡ οὐσία τῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι, σ. 164-165, καὶ ΣΚΟΥΤΕΡΗ Κ. Β., *Ἡ ἔννοια τῶν ὄρων «Θεολογία», «Θεολογεῖν», «Θεολόγος», ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρι καὶ τῶν Καππαδοκῶν*, ΟΕΔΒ, Ἀθήναι 1986, σ. 84-85.

29. ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Εἰς τὰ Ἄσματα τῶν ἁσμάτων*, PG 17, 272A.

30. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΙΘ'*, PG 35, 1052A.

σιο αυτής της κοινωνίας που προσδιορίζεται από την αυτοπαράδοση του θεολογούντος στην διάθεση του Θεού και ισοδυναμεί με την αναγνώριση του διακονικού του έργου, είναι δυνατόν να αποφευχθούν οι παγίδες των πνευματικών ψευδαισθήσεων, ως προς την δυναμική των ανθρώπινων δυνατοτήτων³¹.

Σε αυτή την κατάσταση ισορροπίας έχει πάντοτε καθοριστικό ρόλο η αιτία της επιλογής του λαλείν ή του σιωπᾶν. Γι' αυτόν ακριβώς τόν λόγο, ο Γρηγόριος θα προτείνει μὲν τὴν ὁμιλία, ἐὰν αὐτὸ πού πρόκειται νὰ εἰπωθεῖ εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὴ σιωπή, θὰ συμβουλεύσει ὅμως τὴν ἡσυχία, ἐὰν διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ σιωπή εἶναι ὠφελιμότερη τοῦ λόγου³².

Ἔτσι, ἡ σιωπή λύνεται γιὰ λόγους ὠφέλειας τῶν ἀκουόντων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας θὰ τονίσει τὴν ἀνάγκη τῆς παρηρησίας τοῦ λόγου, μὲ κριτήριο τὸν ἔλεγχο ὧσων δὲν δογματίζουν ὀρθὰ σχετικά μὲ τὴν πίστη. Στόχος σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπαναφορὰ στὴν ἀλήθεια, ὧσων σφάλουν περὶ αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ στήριξη τῶν ὑπολοίπων, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα καὶ στὴν προοπτικὴ τῆς παύλειας ἐντολῆς: Τοὺς ἁμαρτάνοντας ἐνώπιον πάντων ἔλεγγε, ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ φόβον ἔχωσι³³.

Ὁ λόγος, ἐπομένως, ὀφείλει νὰ παραμένει στὸ πλαίσιο ὧσων αὐτῶν πού ἀρμόζουν στὴν ὑγιὴ διδασκαλία³⁴. Πρέπει νὰ εἶναι ἀκριβῆς καὶ σαφῆς, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεό, καρπὸς τῆς ὑπαρξιακῆς του ἀναφορᾶς πρὸς αὐτὸν καὶ πάντοτε νὰ ἀποβλέπει στὴν ὠφέλεια. Ἡ στοχοθεσία τοῦ θεολογικοῦ λόγου ἐπομένως εἶναι συγκεκριμένη. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἐν λόγω συνθήκες, οἱ ὁποῖες προσδιορίζουν τὸ πλαίσιο τοῦ θεολογεῖν ἐνέχουν πάντα τὸν κίνδυνο τῆς ἀλλοτρίωσης τῶν στόχων καὶ τοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ πρὸς μία κατεύθυνση ἱκανοποίησης τῆς φιλαυτίας ἢ σκοπῶν ἰδιοτελῶν. Ὑπ' αὐτὲς τὴς συνθήκες, ὅπως ἔχει ἀποδείξει ἡ ἱστορία τῆς θεολογίας, ἡ ἀπόσταση μετατροπῆς τῆς θεολογίας σὲ τεχνολογία εἶναι ἐπικίνδυνα μικρὴ³⁵. Χαρακτηριστικὲς ἐν προκειμένῳ εἶναι οἱ παρατηρήσεις τοῦ Μ. Βασιλείου στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν πρεσβύτερο Ἀντιοχείας Διόδωρο, μετέπειτα ἐπίσκοπο Ταρσοῦ: «Ἐνέτυχον τοῖς

31. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος IB*, PG 35, 844A.

32. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος AB*, PG 36, 189AB.

33. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Γ', 4, PG 73, 477A.

34. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἠθικά*, PG 31, 824A.

35. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος KZ*, PG 36, 13B. Βλ. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, σσ. 163-167· βλ. καὶ ΜΠΟΥΚΗ ΧΡΙΣΤΟΥ, «Ἡ Θεολογία κατὰ Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν», *Θεολογικὸν Συμπόσιον, χαριστήριον εἰς τὸν Καθηγητὴν Κ. Χρήστου*, Θεσσαλονίκη 1967 σ. 160.

ἀποσταλείσι βιβλίους παρὰ τῆς τιμιότητός σου. Καὶ τῷ μὲν δευτέρῳ ὑπερήσθη, οὐ διὰ τὴν βραχύτητα μόνον, ὡς εἰκὸς ἦν τὸν ἀργῶς πρὸς πάντα καὶ ἀσθενῶς λοιπὸν διακαίμενον, ἀλλ' ὅτι πυκνὸν τε ἅμα ἐστὶ ταῖς ἐννοίαις καὶ εὐκρινῶς ἐν αὐτῷ ἔχουσιν αἶ τε ἀντιθέσεις τῶν ὑπεναντίων καὶ αἱ πρὸς αὐτὰς ἀπαντήσεις, καὶ τὸ τῆς λέξεως ἀπλοῦν καὶ ἀκατάσκευον πρέπον ἔδοξέ μοι εἶναι προθέσει χριστιανοῦ οὐ πρὸς ἐπίδειξιν μᾶλλον ἢ κοινὴν ὠφέλειαν γράφωντος»³⁶.

Ἀντίστοιχη εἶναι ἡ θέση τοῦ διδάσκοντος. Ἐὰν αὐτὸς ποῦ ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς διδασκαλίας σιωπήσει ἀποκρύπτοντας καὶ τὸ ἐλάχιστο ἀπὸ τὴν δοξολογία τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἔνοχος αἵματος. Καὶ αὐτό, γιατί ἡ ἀπόκρυψη τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ποῦ σημαίνει τὴ συγκάλυψη τῆς θείας ἀποκάλυψης, ὀδηγεῖ στὴν ἀπώλεια ἀφ' ἑνὸς μὲν ὄλων αὐτῶν ποῦ βρίσκονταν σὲ κίνδυνο καὶ θά καθίσταντο δυνατὸ νὰ σωθοῦν μέσῳ τῆς κοινωνίας μὲ τὸν Θεό, ἀφ' ἑτέρου δὲ αὐτῶν ποῦ θά μπορούσαν νὰ ὠφεληθοῦν ἀκόμη περισσότερο³⁷. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας σημειώνει ὅτι γιὰ τὸν διδάσκαλο εἶναι ἐπικίνδυνη ἡ σιωπή, ἀκολουθώντας τὸ Παῦλειο: «οὐαὶ γὰρ μοί ἐστιν, ἐὰν μὴ εὐαγγελίζωμαι»³⁸. Καὶ τοῦτο, διότι, ἐὰν αὐτὸς ποῦ ἔχει δεχθεῖ τὸ τάλαντο τῆς διδασκαλίας, ὡς χάρισμα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἐπιλέξει τὴν ἄκαρπο σιωπή, θά εἶναι ὅμοιος μὲ τὸν δοῦλο τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς, ὁ ὁποῖος ἔθαψε τὸ τάλαντο ποῦ τοῦ δόθηκε, χρησιμοποιώντας ὡς δικαιολογία τὴν κατηγορία τοῦ ἴδιου τοῦ κυρίου του³⁹.

Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἐὰν διὰ τοῦ λόγου ὑπάρχει περίπτωση πρόκλησης βλάβης τῶν πιστῶν, ἐκεῖ «κρείττων ἡ σιωπή»⁴⁰. Ὅπως χαρακτηριστικὰ τὸ ἀνακεφαλαιώνει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: «Πᾶς λόγος σαπρὸς ἐκ τοῦ στόματος ὑμῶν μὴ ἐκπορευέσθω· οὗτος σιωπῆς ὁ νόμος· Ἄλλ' εἴ τις ἀγαθὸς πρὸς οἰκοδομὴν τῆς πίστεως, ἵνα δῶ χάριν τοῖς ἀκούουσιν· οὗτος ὁ τοῦ λέγειν καιρὸς»⁴¹.

Καιρὸς λοιπὸν τοῦ σιγᾶν καὶ καιρὸς τοῦ λαλεῖν. Ἡ ἐποχὴ μας ἔχει ἀγγίξει τὰ ἀνώτατα ἀπὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε ὄρια ἀνάπτυξης κάθε μορφῆς λόγου. Οἱ πει-

36. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ 135*, PG 32, 572B.

37. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἠθικά*, PG 31, 824A.

38. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως καὶ λατρείας*, Λόγοι ΙΖ', PG 68, 745B.

39. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, Ε', 5, PG 73, 853A.

40. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Βίβλος τῶν Θεσαυρῶν. Περὶ τῆς ἀγίας καὶ ὁμοουσίου Τριάδος*, PG 75, 208D.

41. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐξηγήσεις ἀκριβῆς εἰς τὸν Ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Σολομῶντος*, ὁμ. Ζ', GNO V, σ. 409, PG 44, 728B.

ραματισμοί είναι άπειροι και οι προκλήσεις ανταπόκρισης σε αυτούς αντίστοιχες. Η θεολογία ως εκ τούτου, πορευόμενη στην ιστορία, ευαγγελιζόμενη την Άλήθεια και τη Ζωή στον κόσμο και τον άνθρωπο, δεν θα μπορούσε να μείνει άδοκίμαστη από τους πειρασμούς: συγκεκριμένα μάλιστα, από έναν διπλό πειρασμό, που σε κάθε περίπτωση αποβλέπει στην νόθευση της ταυτότητας και του έργου της. Ό εν λόγω πειρασμός άλλοτε προβάλλει το προσωπείο της ασφάλειας, παρέχοντας ωστόσο την ψευδαίσθηση της δικαίωσης με την προσφορά ενός λόγου στείρας παρελθοντολογίας, ο οποίος αντίκειται στην ζωντανή εκκλησιαστική παράδοση και καθιστά έλλειπη την διακονία και την αποστολή της θεολογίας: άλλοτε πάλι προβάλλει το προσωπείο της άγωνίας για την σύγχρονη μορφή του θεολογικού λόγου, παρέχοντας αυτήν τη φορά την κίβδηλη βεβαιότητα της προσφοράς και της συμβολής στην ωφέλεια του λαού του Θεού, μετατρέποντας ωστόσο στην πραγματικότητα τη θεολογία σε ανθρώπινο τεχνολόγημα ίκανοποίησης προσωπικών επιδιώξεων και προσωπικών έντυπώσεων και εν τέλει σε έναν μετέωρο νεωτερισμό. Σε αυτήν την περίπτωση ο λόγος της σιωπής με τον «μέτριο»⁴² λόγο της θεολογίας, όπως βιώνονται στην εκκλησιαστική και λειτουργική πράξη και ζωή, συχνά είτε συνοδεύονται με άρνητικούς προσδιορισμούς, είτε συνδέονται με την άγνοια. Και τότε, πόσο επικίνδυνα επίκαιροι άραγε μπορεί να ακούγονται οι λόγοι του Μ. Βασιλείου: «Καταπεφρόνηται τὰ τῶν Πατέρων δόγματα, ἀποστολικαί παραδόσεις ἐξουθενῶνται, νεωτέρων ἀνθρώπων ἐφευρέματα ταῖς Ἐκκλησίαις ἐμπολιτεύεται· τεχνολογοῦσι λοιπὸν οὐ θεολογοῦσιν οἱ ἄνθρωποι· ἢ τοῦ κόσμου σοφία τὰ πρωτεῖα φέρεται, παρωσαμένη τὸ καύχημα τοῦ Σταυροῦ»⁴³. Στην άγωνία για τον λόγο, που μετατρέπεται σε άγωνία για τον δικό μας λόγο, τον νικητή της κάθε δικῆς μας σιωπῆς, κινδυνεύουμε την έμπειρία ίσως της φοβερότερης σιωπῆς, τῆς σιωπῆς που ἡ ἴδια ἡ μητέρα τοῦ Θεοῦ σε μία ἄλλη διάσταση εὔχεται να μην γνωρίσει, όταν προσβλέποντας πρὸς Αὐτὸν παρακαλεῖ: «Δὸς μοι λόγον Λόγε μὴ σιγῶν παρέλθῃς με»⁴⁴.

42. Σε αντίδιαστολή με την «άμετρία» στη διδασκαλία, όπως σχολιάζει ο Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΚΖ΄, Θεολογικός Πρώτος*, PG 36, 16C: «ὥστε οὐ τὸ μεμνήσθαι διηνεκῶς κωλύω, τὸ θεολογεῖν δέ· οὐδὲ τὴν θεολογίαν, ὡσπερ ἀσεβές, ἀλλὰ τὴν ἀκαιρίαν· οὐδὲ τὴν διδασκαλίαν, ἀλλὰ τὴν ἀμετρίαν».

43. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολή 90*, PG 32, 473B.

44. Ἀπὸ τὸν Οἶκο τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Μεγάλῃς Παρασκευῆς, στὸ *Τριψίδιον*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 396.

Ἐνώπιον αὐτοῦ τοῦ ἀμείλικτου διπλοῦ πειρασμοῦ, μὲ ὄλες τις ἐπώδυνες συνέπειές του, ἡ εὐθύνη τοῦ ὀρθόδοξου λόγου καὶ τῆς θεολογίας ὀφείλει νὰ ἐστιάζει στὴν ὑπέρβαση τῶν ἀντιθέσεων καὶ τῶν διλημμάτων, «νὰ ἐξισορροπεῖ τὰ οὐράνια μὲ τὰ ἐπίγεια»⁴⁵, νὰ διαφυλάσσει ἀλώβητη τὴν ἐν Χριστῷ διδασκαλία καὶ συνεχῶς νὰ καταθέτει τὴν μαρτυρία, ὅτι ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας γεφυρώνονται τὰ πάντα ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ, τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἀναμορφωτῆ καὶ μεταμορφωτῆ τῆς ἱστορίας.

---

45. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ (Μητρ. Μύρων), *Ἄρθόδοξοι Κατόψεις Α΄*, ἐκδ. Τέριος, Κατερίνη 1991, σ. 316.